

Skript

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Column: Het bouwproject van de elite: De fysieke transformatie van Rome in de Late Oudheid

Auteur: Tom Been

Verschenen in *Skript Historisch Tijdschrift*, jaargang 45.1, 35-40.

© 2023 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift is een wetenschappelijk blad dat viermaal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

HET BOUWPROJECT VAN DE ELITE

DE FYSIEKE TRANSFORMATIE VAN ROME IN DE LATE OUDHEID

Tom Been

Het door Constantinopel voorbijgestreefde Rome werd door achttiende-eeuwse historici gezien als metafoor voor de teloorgang van het Romeinse Rijk en de klassieke beschaving. Recent onderzoek toont echter dat dit proces complexer is dan een eenzijdig beeld van achteruitgang en verval. Een nieuwe historiografische stroming biedt inzichten in de indrukwekkende ontwikkeling van Rome tijdens de Late Oudheid en benadrukt het belang van multidisciplinair onderzoek.

Eeuwenlang was Rome hét politieke, religieuze en culturele centrum van het Romeinse Rijk. De stichting van een nieuwe keizerlijke hoofdstad in het oosten, genoemd naar Constantijn de Grote, betekende echter een machtsverschuiving van ongekend formaat. Toch betekende dit niet uitsluitend de achteruitgang van Rome. De *urbis* herdefinieerde zich op een indrukwekkende manier als belichaming van een veelvoud aan politieke, religieuze en sociale ontwikkelingen. Door de grotere fysieke en politieke afstand tot het keizerlijk hof werd Rome in het bijzonder het toneel van aristocratische machtsspelletjes.¹ Onder invloed van deze aristocratische heropleving onderging Rome tijdens de Late Oudheid een boeiende fysieke transformatie. De manier waarop de rol van de Romeinse elite in deze fysieke herdefiniëring wordt verklaard, biedt inzichten in de ontwikkeling van Rome in de Late Oudheid. Dit onderzoek zal gericht zijn op de rol van de elite in de fysieke transformatie van Rome tussen de heerschappij van Aurelius in 270 en de Byzantijnse invasie van Italië in 535.

Het lot van Rome na de machts-overname van Constantinopel is een klassiek historisch onderwerp en is de voedingsbodem voor omvangrijke debatten onder geleerden.² Toch ontbreekt het in deze academische aandacht aan de integratie van de sociale en politieke geschiedenis in de fysieke geschiedenis van Rome. Dit onderzoek zal dit wél doen door op een historiografische wijze de nadruk te leggen op de complexe relatie tussen de elite en de stedelijke ruimte van Rome vanuit sociale, politieke, architectonische en archeologische perspectieven. De centrale vraag zal daarom zijn: op welke wijze wordt de rol van de Romeinse elite in de fysieke herdefiniëring van Rome in de Late Oudheid verklaard? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, zullen de aristocratische en fysieke ontwikkelingen afzonderlijk worden geanalyseerd: op welke wijze worden deze ontwikkelingen verklaard? Vervolgens zal een koppeling worden gemaakt tussen deze twee ontwikkelingen: op welke manier is het onderzoek naar de relatie tussen de Romeinse elite en de stedelijke

ruimte veranderd? Ten slotte zal de focus worden verlegd naar de plaats waar deze historische en historiografische ontwikkelingen samenkomen: op welke manier staat het Forum Romanum symbool voor deze ontwikkelingen?

INGRIJPENDE ONTWIKKELINGEN

Tijdens de politieke machtsverschuiving naar Constantinopel ondervond Rome een grote bestuurlijke herordening. Het complexe hiërarchische systeem van professionele ambtenaren, opgezet door keizer Augustus, vormde zich om naar de nieuwe politieke rol van de stad.³ Zoals André Chastagnol in 1960 toont, breidde tijdens dit proces de macht van de keizerlijk aangestelde prefect zich uit over alle onderdelen van de stedelijke administratie.⁴ Als hoogste plaats in de piramide van stedelijke ambtenaren werd deze functie tijdens de vierde eeuw de cruciale schakel tussen het keizerlijk hof en het stedelijk bestuur.⁵ Hoewel dit nieuwe systeem bedoeld was als machtsmiddel van de afwezige keizer, bood het tegelijkertijd een ingang voor de elite om macht uit te oefenen. Aangezien ambtenaren en prefecten vaak leden van de elite waren, had de elite de mogelijkheid om binnen dit systeem op zowel lokaal als stedelijk niveau invloed uit te oefenen.⁶

Naast de groeiende invloed binnen het politieke systeem, groeide ook de aristocratische invloed buiten de politieke kaders. Dit proces is te zien in het onderzoek van historicus Carlos Machado naar de uitwisseling tussen het keizerlijk hof en de prefect Symmachus tijdens stadsrellen in 418, waarin wordt verwezen naar de grote rol van de *maiores* en de *primates regionum* om de orde te kunnen herstellen. Waar historici eerder veronderstelden dat deze *maiores* en *primates regionum* ambtenaren van de prefect waren, betoogt Machado dat dit waarschijnlijk machtige aristocraten waren die geen onderdeel waren van het Romeinse staatsbestel.⁷ Door naast een politie-

ke invalshoek gebruik te maken van een sociale invalshoek, toont Machado met dit voorbeeld de aanzienlijke invloed van de elite in het dagelijks leven van Rome. Machado benadrukt daarmee de nieuwe positie van de aristocratie in de sociale hiërarchie van Rome, een ontwikkeling die parallel liep aan de al veel bestudeerde ontwikkeling van de politieke hiërarchie. Deze hernieuwde sociale en politieke relevantie had, zoals we later zullen zien, ingrijpende gevolgen op de manier waarop de stedelijke ruimte in de Late Oudheid werd hervormd.

Gelijktijdig met deze sociale en politieke veranderingen, onderging de stad een indrukwekkende fysieke transformatie. Nadat Augustus de stad drie eeuwen eerder – volgens de latere historicus Suetonius – in marmer had veranderd, volgde een periode van imponerende keizerlijke bouwprojecten met als hoogtepunt de reconstructie van het Pantheon tussen 119 en 125.⁸ Tijdens de Late Oudheid onderging Rome opnieuw een aanzienlijke fysieke transformatie. Aangezien deze transformatie voornamelijk tot stand kwam uit renovatie- en reconstructieprojecten, zoals historicus Gregor Kalas toont vanuit een indrukwekkende architectonische invalshoek, floreerden vooral de traditionele stijlen.⁹ Kalas benadrukt dat met deze klassieke architectuur de link werd gelegd met het roemrijke verleden, waardoor de fysieke uitstraling van Rome transformeerde in een centrum van herinneringen.¹⁰ Kalas maakt deze nieuwe perceptie extra tastbaar door gebruik te maken van moderne, driedimensionale reconstructies van de stad.¹¹ Zo reflecteerde de fysieke uitstraling, ondanks het verlies van imperiale relevantie, de nog altijd grote symbolische waarde van de *urbis*.

EEN NIEUWE BESCHOUWING VAN DE PUBLIEKE RUIMTE

In de negentiende en twintigste eeuw hebben archeologen en epigrafen het fun-

dament gelegd voor het beeld van Rome in de Late Oudheid.¹² Omdat gebouwen en monumenten werden gezien als tastbaar resultaat van historische gebeurtenissen, boden deze materiële bronnen een figuurlijk kijkgat in het Rome van de Late Oudheid. Volgens deze visie vormden archeologische en epigrafische bevindingen de basis van een objectieve en precieze beschrijving van Rome. Het is niet verrassend, dat deze eenzijdige invalshoek ertoe heeft geleid dat verschillende actoren niet belicht werden in de grote stedelijke transformatie van Rome. Een voorbeeld van deze beperkende invalshoek is het onderzoek naar de bouw van een basiliek in de vierde eeuw. Inscripties op de boog die naar het altaar leiden, werden volgens zowel tijdgenoten als twintigste-eeuwse onderzoekers gezien als bevestiging van een keizerlijke stichting.¹³ Toch toont Machado, aan de hand van een correspondentie tussen de keizer en de stedelijke prefect, dat de prefect bij alle fases van de bouw betrokken was.¹⁴ Aangezien de stedelijke prefecten – zoals eerder aangetoond in dit artikel – afkomstig waren uit de Romeinse elite, toont Machado de *agency* van aristocraten in dergelijke bouwprojecten. Op deze manier benadrukt hij de limitaties van een uitsluitend epigrafisch of archeologisch perspectief.

De methode van Machado, waarbij epigrafisch en archeologisch bewijs wordt gecombineerd met sociale en politieke ontwikkelingen, toont de grote invloed van de elite in de vormgeving van Rome. Om vervolgens te kunnen beschouwen wat de elite met deze invloed deed, dient een historiografische afslag genomen te worden naar de hernieuwde rol van ruimte in de geschiedenis. In dit onderzoek wordt de stedelijke ruimte niet slechts beschouwd als product, zoals in de twintigste eeuw, maar ook als producent van de maatschappij.¹⁵ Deze duidelijke afzetting tegen de eerdere benadering van ruimte, ook wel de ‘spatial turn’ genoemd, wordt benadrukt in het werk

**“RUIMTE WORDT
HIERIN NIET
BESCHREVEN
ALS EEN ‘FIXED
SPATIAL
CONTAINER’,
MAAR ALS
‘ALWAYS IN
A STATE OF
BECOMING’”**

van Charles Withers. Ruimte wordt hierin niet beschreven als een 'fixed spatial container', maar als 'always in a state of becoming'.¹⁶ Pas als de stedelijke ruimte van Rome op deze veranderlijke manier wordt beschouwd, kunnen er inzichten worden verkregen in haar relatie met de elite. Machado past deze beschouwing toe in zijn onderzoek, door de renovaties en bouwprojecten in Rome te verklaren als onderdeel van de sociale en politieke tactieken van de elite. Deze projecten waren niet slechts een vorm van zelfpresentatie, maar waren een middel om macht te verwerven en uit te oefenen.¹⁷ Op deze manier zorgde de nieuwe rol van de elite voor een herdefiniëring van de publieke ruimte, en zorgde de invulling hiervan weer voor een herdefiniëring van de machtshiërarchie: een continue wisselwerking.

HET FORUM ROMANUM ALS SYMBOOL VAN TRANSFORMATIE

Rond het begin van de vierde eeuw was het Forum Romanum voornamelijk een plaats waar de keizerlijke ideologie en macht werden tentoongesteld.¹⁸ Dit monarchistische karakter van het Forum is te zien in het werk van Machado. In dit onderzoek wordt aangetoond dat van de 27 monumenten op het Forum, gebouwd tussen 283 en 337, er 25 waren opgedragen aan toenmalige keizers.¹⁹ De hoogste concentratie van deze imperiale monumenten bevond zich rondom de *rostra* en het *comitium*, plekken waar al sinds de vierde eeuw v.Chr. imperiale ceremonies plaatsvonden.²⁰ Het bouwen op deze specifieke plekken toont de link die keizers probeerden te leggen met het verleden. Het middel dat daar vervolgens voor werd gebruikt was de stedelijke ruimte.²¹ Door de rol van ruimte op deze manier te analyseren, in de sociale en politieke context, benadrukt Machado andermaal de hernieuwde visie op de stedelijke ruimte.

Vanaf de vijfde eeuw verminderde het imperiale karakter van het Forum Ro-

manum, onder invloed van de hernieuwde aristocratische relevantie. De grote schade die was veroorzaakt door de Gotische plunderingen van 410, bood de elite de mogelijkheid om het Forum naar hun agenda te herdefiniëren.²² Deze nieuwe inrichting is te zien in de restauraties van twee belangrijke aristocratische machtscentra: het Senaatshuis en de Basilica Aemilia.²³ Daarnaast is er na 410 geen enkel monument meer gebouwd ter ere van de keizer.²⁴ Door deze archeologische bevindingen te koppelen aan de politieke context, concludeert Machado dat de aristocratie vanaf 410 op een actieve manier de ruimte op het Forum ging gebruiken om haar macht te consolideren. Toch bevatten zowel de projecten van de keizer, als die van de elite, één continuïteit: de link naar het roemrijke verleden. Net als het keizerlijk hof, was de elite zich tijdens deze wederopbouw bewust van de fundamentele rol van herinneringen in de Romeinse maatschappij. Kalas toont dit aan in zijn archeologische analyse van het Forum Romanum, waarbij het gebruik van herinneringen als machtsmiddel te zien is in het gebruik van traditionele materialen, plaatsen en, zoals eerder aangetoond, architectonische technieken.²⁵ Door middel van deze verwijzingen, associeerde de elite het roemrijke verleden van de stad met hun huidige politieke ambities. Machado en Kalas benadrukken op deze manier dat de elite zowel de ruimte, als de klassieke invulling hiervan, gebruikte in hun politieke en sociale strategieën.

Hoewel er tussen Machado en Kalas consensus is over de invloedrijke rol van de elite op de publieke ruimte, legt een discussie over het daadwerkelijke gebruik hiervan een essentieel methodologisch verschil bloot. Kalas wordt verweten dat zijn onderzoek een te speculatief karakter heeft waardoor de conclusies niet overeenkomen met het archeologische bewijs. Een voorbeeld hiervan is dat, volgens Kalas, het hergebruik van architectonische decoraties een vorm

Uitzicht over het Forum Romanum in Rome. Bron: Wikimedia Commons

was van de restauratie en vernieuwing van tijd.²⁶ Volgens Machado is dit echter onmogelijk te concluderen uit enkel archeologisch bewijs.²⁷ Dit kleine voorbeeld illustreert de grote transitie in de benadering van de stedelijke ruimte. Kalas onderzoekt het Forum Romanum aan de hand van archeologische vondsten, van waaruit conclusies worden getrokken over politieke, culturele en sociale ontwikkelingen. Daarentegen start de benadering van Machado met het onderzoek naar de sociale, politieke en fysieke context, door gebruik te maken van brieven, catalogi en andere geschreven bronnen. Pas na het begrijpen van deze context, geeft Machado de stedelijke ruimte hierin een actieve rol.

CONCLUSIE

Na de politieke machtsverschuiving van Rome naar Constantinopel kwam Rome terecht in een stroomversnelling van ontwikkelingen. Allereerst zorgde een herordering van het politieke systeem voor een hernieuwde aristocratische relevantie. Daarnaast onderging Rome tijdens de Late Oudheid een indrukwekkende fysieke transformatie, waarbij klassieke stijlen de link legden naar het roemrijke verleden van de *urbis*. In de analyse van de relatie tussen deze ontwikkelingen

wordt ruimte meer en meer als deelnemer en vormgever geïnterpreteerd. De ruimte is hierbij zowel een product als een producent van haar sociale, culturele en politieke context. Deze dynamische benadering heeft historici de kans geboden om *agency* te geven aan de ruimte en haar vormgevers. Het Forum Romanum staat symbool voor zowel de historische ontwikkeling van Rome, als de historiografische ontwikkeling van het onderzoek hiernaar.

Op deze manier toont het onderzoek naar de relatie tussen de stedelijke ruimte en de Romeinse elite het belang van een multidisciplinaire invalshoek. Archeologisch, epigrafisch en architectonisch bewijs kan als fundament dienen voor de analyse van historische ontwikkelingen, maar bieden op zichzelf geen compleet beeld. Juist het plaatsen van deze bronnen in de sociale, culturele en politieke context, biedt een verhelderd en meerdimensionaal beeld van historische ontwikkelingen. De constante wisselwerking tussen de ruimtelijke en sociale wereld biedt interessante inzichten in de ontwikkeling van Rome en in deze wisselwerking zit ruimte voor vervolgonderzoek. Deze wederzijdse beïnvloeding heeft Rome in de Late Oudheid immers op een indrukwekkende manier gherdefinieerd

en heeft, ondanks het verlies aan imperiale macht, de symbolische waarde van de *urbis* nieuw leven in geblazen.

Tom Been is tweedejaars student geschiedenis en is geïnteresseerd in de Oudheid en stadsgeschiedenis. Deze thema's komen samen in het vak 'Rome en Constantinopel in de Late Oudheid en Byzantium' van Daniëlle Slootjes. Dit artikel is gebaseerd op een essay dat tijdens dit vak is geschreven.

Eindnoten

1. Lucy Grig en Gavin Kelly, *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity* (Oxford 2012) 22.
2. André Chastagnol, *La préfecture urbaine à Rome dans le Bas-Empire* (Paris 1960); Richard Krauthheimer, *Rome: profile of a city 312-1308* (Princeton 1980); Richard Krauthheimer, *Three Christian capitals: topography and politics* (Berkeley 1983); meer recentelijk: Gregor Kalas, *The restoration of the Roman Forum in Late Antiquity: transforming public space* (Texas 2015) 141-166; Carlos Machado, *Urban spaces and aristocratic power in Late Antique Rome: AD 270-535* (Oxford 2019).
3. Diane Favro, 'Pater Urbis: Augustus as City Father of Rome', *Journal of the Society of Architectural Historians* 51:1 (1992) 61-84; de ontwikkeling van dit systeem tijdens de Late Oudheid: Chastagnol, *La préfecture urbaine à Rome dans le Bas-Empire*.
4. Chastagnol, *La préfecture urbaine à Rome dans le Bas-Empire*, 64-84.
5. Machado, *Urban spaces and aristocratic power in Late Antique Rome*, 60.
6. Ibidem, 40.
7. Chastagnol, *La préfecture urbaine à Rome dans le Bas-Empire*, 258; Machado, *Urban spaces and aristocratic Power in Late Antique Rome*, 43.
8. Elisha Ann Dumser, 'The Urban Topography of Rome' in: Paul Erdkamp ed., *Ancient Rome* (Cambridge 2013) 131-150, aldaar 139-140 en 146 (citaat uit: Gaius Suetonius Tranquillus, Augustus XXVIII).
9. Kalas, *The restoration of the Roman Forum in Late Antiquity*, 11.
10. Ibidem, 1.
11. Kalas gebruikt bijv. Last Statues of Antiquity, <http://laststatues.classics.ox.ac.uk/> (geraadpleegd 7 juni 2022); Digital Roman Forum, <http://wayback.archive-it.org/7877/20160919153951/http://dlib.etc.ucla.edu/projects/Forum/search> (geraadpleegd 7 juni 2022).
12. Chastagnol, *La préfecture urbaine à Rome dans le Bas-Empire*.
13. Machado, *Urban spaces and aristocratic power in Late Antique Rome*, 66.
14. Ibidem.
15. Ibidem, 20; Deze nieuwe benadering wordt op grotere schaal geïncorporeerd in bijv. Laurence, Ray en Newsome, David J., *Rome, Ostia, Pompeii: movement and space* (Oxford 2011).
16. Charles W.J. Withers, 'Place and the "Spatial Turn" in Geography and History', *Journal of the History of Ideas* 70:4 (2009) 637-658, aldaar 642.
17. Machado, *Urban spaces and aristocratic power in Late Antique Rome*, 91.
18. Kalas, *The Restoration of the Roman Forum in Late Antiquity*, 31; Machado, *Urban spaces and aristocratic power in Late Antique Rome*, 100; Carlos Machado, 'Building the Past: Monuments and Memory in the Forum Romanum', *Late Antique Archeology* 3:1 (2006) 157-192, aldaar 161.
19. Machado, 'Building the Past', 165-166.
20. Ibidem, 167-168.
21. Ibidem, 168.
22. Machado, *Urban spaces and aristocratic power in Late Antique Rome*, 116.
23. Ibidem, 116-119; ook Gregor Kalas toont het belang van deze restauraties: Kalas, *The Restoration of the Roman Forum in Late Antiquity*, 111-116 en 157-161.
24. Machado, *Urban spaces and aristocratic power in Late Antique Rome*, 119.
25. Kalas, *The restoration of the Roman Forum in Late Antiquity*.
26. Ibidem, 142.
27. Carlos Machado, 'The Restoration of the Roman Forum in Late Antiquity: Transforming Public Space (review)', *Antiquity* 90:349 (2016) 264-265, aldaar 264.